

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01>

УДК 903.2:39](4/5=512)*653”(045)

Я. М. ЧЕНЦОВ, аспірант 4 року навчання,e-mail: yarik.chentsov1@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7532-3786>

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

вул. Всеволода Змієнка, 2, м. Одеса, 65082, Україна

**ДО ПИТАННЯ ЕТНІЧНОЇ ВИРАЗНОСТІ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ КОЧОВИКІВ
УЛУСУ ДЖУЧІ**

Мета. Визначити, наскільки обґрунтованою є традиція інтерпретації окремих видів матеріальної культури як показників етнічної ідентичності кочовиків Улусу Джучі середини XIII – XIV ст. на прикладі вудил без перегину для печенігів та двоколісної повозки або арби для половців з двох курганных поховань на сучасній території Українського Степу, а саме поховання 1 кургану 8 біля с. Плавні Одеської області та поховання 3 кургану біля с. Благодатне Дніпропетровської області.

Методологія дослідження. У дослідженні використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи, зокрема, історико-порівняльний, історико-генетичний, методи аналізу, синтезу та класифікації.

Наукова новизна. Питання визначення етнічної ідентичності за даними археології досить складне та мало вивчене в українській історіографії, особливо, коли йде мова про період або етнічну групу, стосовно котрих майже відсутні письмові джерела. Відтак дослідження цього питання стосовно кочовиків Улусу Джучі, котрі самі по собі доволі нечасто привертати увагу сучасних вітчизняних дослідників допоможе заповнити «білі плями» в українській археологічній науці та повернути увагу до цієї складної та цікавої проблеми.

Висновки. В результаті аналізу двох обраних курганных поховань періоду середини XIII – XIV ст. – часу панування в степу України Улусу Джучі були описані два типи матеріальної культури – вудила без перегину та двоколісна повозка або арба, котрі можуть маркувати дві великі етнічні групи кочовиків – печенігів та половців відповідно. На підставі аналізу соціально-історичного контексту цих типів матеріальної культури можна засвідчити, що ці два артефакти насправді можуть бути використані як маркери етнічної ідентичності згаданих етнічних груп кочовиків. Водночас, питання про те, наскільки сталим у часі було відношення кочовиків до цих типів, та у яких ще контекстах, окрім етнічного, вони можуть слугувати маркерами ідентичності, залишаються поки відкритими та потребують розширення джерельної бази для подальшого осмислення.

Ключові слова. Улус Джучі, ідентичність, етнічна група, середина XIII – XIV ст., вудила без перегину, арба.

Як цитувати: Ченцов Я. М. До питання етнічної виразності матеріальної культури кочовиків Улусу Джучі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 39. С. 8-14. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01>

In cites: Chentsov Y. M. On the question of ethnic expressiveness of the material culture of the nomads of the Ulug Ulus. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 39, (8-14)*, DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-01> (in Ukrainian)

©Ченцов Я. М., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Етнічна ідентичність – специфічний аспект самовизначення особистості або групи людей, який є результатом співвіднесення себе з ширшою групою в опозиції до інших на основі передбачуваної культурної диференціації та/або спільного походження [16, р. 1]. Отже, визначення етнічності відбувається за свідомим рішенням особистості. Але, як у цьому випадку бути археологам, які в умовах браку письмових джерел мають справу лише з матеріальними об'єктами? Чи маємо підстави стверджувати, що свідоме рішення особистості співвіднести себе з певною групою належним чином віддзеркалюється у створених нею матеріальних об'єктах?

В радянській археологічній історіографії на це питання відповідали досить однозначно та певною мірою прямолінійно – певний набір визначених типів матеріальної культури = археологічна культура = етнічна група. Сучасні ж дослідження користуються дещо іншою методикою: спосіб у який певні елементи матеріальної культури суттєво залучаються до артикуляції етнічності, може бути довільним у різних культурах але він не є випадковим у конкретних соціально-історичних контекстах [16, р. 125].

Спробі дослідити саме ці контексти для кочовиків степу України середини XIII – XIV ст. і присвячена ця робота. Тим актуальніше вона є, чим цьому періоду в сучасній українській історіографії присвячені роботи з політичним та економічним акцентом [13]. Для цього було проаналізовано два курганних поховання здійснених на території степу сучасної України – майже єдина форма археологічної виразності кочовиків цього періоду, в яких були присутні два типи матеріальної культури – вудила без перегину та арба, котрі асоціюються з печенігами та половцями відповідно.

Поховання 1 кургану 8 біля с. Плавні Ізмаїльського району Одеської області [4, с. 131-135]. Поховання було відкрито у 1979 р. під час робіт Ізмаїльської Новобудівної археологічної експедиції. Ось так його описують автори розкопок: «Виявлено в 2.8 м. до південного заходу від центрального реперу, на глибині 0.97 м. Контури поховальної ями не простежувались. Над кістяками людини та коня спорадично зустрічались вкраплення деревини. Похований знаходився у витягнутому положенні, на спині, головою на північний захід, лицем до верху, дещо вліво. Руки витягнуті вздовж тіла та кистями прижаті до тазу, ноги також витягнуті. Справа від похованого – залишки черепу та кінцівок коня, орієнтованих у тому ж напрямленні. При ньому знаходились залишки залізних виробів – 2 наконечника дротиків, 5 наконечників стріл, три фрагмента пряжок – 1 повздовжній та 2 округлі; у голови коня – залишки вудил без перегину з залізним кільцем. Під черепом похованого – золота кільцеподібна підвіска з проволочки діаметром 1.7 мм. Діаметр кільця – 1.8 см., має один розрив. Під кістяком – залишки дерева та сліди тростяної підстилки» [3].

А. О. Добролюбський у своїй статті 1981 р. відносить обряд поховання до типу ВХ за Г. О. Федоровим-Давидовим, що фіксується в Подністров'ї до кінця XII ст. та маркує печенізько-торчеську етнічну групу. Інвентар вчений характеризує так – удила без перегину належать до типу VI та були розповсюджені тільки у XII ст., що, як відзначає сам дослідник, дозволяє уточнити датування поховання. Для більшості наконечників стріл та дротиків, що збереглися фрагментарно, вчений відмічає схожість з типами VI, VII, VIII та IV, що мають широку хронологію – IX-XIII ст. Виділяється наконечник стріли, який А. О. Добролюбський визначає типом ВХІ, котрий пов'язується з монгольським впливом та датується другою половиною XIII – XIV ст. Інший матеріал не піддається вузькому датуванню, як наприклад: золота кільцеподібна підвіска з проволочки, як трактується дослідником як кільцеподібна сережка. Тож, посилаючись на визначений ним обряд поховання та вудила, вчений визнає, що поховання могло би бути датовано XII ст., але все ж, за наконечником стріли типу ВХІ, по молодшій даті, відносить поховання до рубіжу XIII-XIV ст. – періоду панування Улусу Джучі на цих землях [4, с. 131-134]. Слід зазначити, що усі класифікаційні визначення вченого базувались на типології Г. О. Федорова-Давидова [12].

Тож, за думкою автора деякі висновки А. О. Добролюбського потребують уточнення. Тип поховання ВХ, до якого справедливо було віднесено поховання, в археологічній історіографії маркує таку етнічну групу як печеніги – з деяким відхиленням у вигляді

південного розташування шкури коня відносно кістяка людини [2, с. 94]. Печеніги кочували степами Північно-Західного Причорномор'я широкий проміжок часу – X-XIV ст., до такого висновку прийшов і сам А. О. Добролюбський у своїх більш пізніх роботах [5]. Переходячи до інвентарю, потрібно відзначити, що у літературі вудила, що складаються з однієї ланки з кільчастими закінченнями, в які зазвичай вставлені рухомі трензельні кільця, дістали назву вудил без перегину або односкладних вудил. Ще в одній зі своїх ранніх робіт С. О. Плетньова відзначила тяжіння вудил, "зроблених з одного залізного прута", до поховань "першої групи" в неглибоких ґрунтових прямокутних або овальних могилах, зазвичай впускних, із західним орієнтуванням похованих і опудалом коня, які вона датувала в основному X ст., не виключаючи датування деяких комплексів IX-X або X-XI ст. і співвідносила з печенігами [11, с. 153-165]. Однак Г. О. Федоров-Давидов під час членування матеріалу на хронологічні групи відніс односкладні вудила (тип В-1 за його класифікацією) до групи речей XII ст.. Це помилкове датування односкладних уділ було прийнято деякими дослідниками. Проте гіпотеза про ранню хронологічну позицію удил без перегину не припинила існування [12, с. 115]. О. М. Кирпичников у своїй праці датував вудила без перегину (тип VI за його класифікацією) переважно X-XI ст. і пов'язував їх із печенігами, почасти з торками (огузами) [7, с. 17-18]. В. А. Крігер на базі вивчення середньовічних курганів Заволжя і Приуралля виявив стійку взаємовизначуваність таких уділ з типами речей кінця IX - середини XI ст [8, с. 12].

С. О. Плетньова, повернувшись до питання датування односкладових удил на матеріалах кочівницького могильника біля Саркела-Білої Вежі, залишеного, на її думку, змішаним огузо-печенізьким населенням, зафіксувала їхні знахідки в комплексах X-XI ст. [10, с. 48-49] Г. М. Гарустович і В. А. Іванов у зведеній праці з огузо-печенізьких старожитностей євразійських степів зазначили, що вудила без перегину зустрінуті тільки в печенізьких похованнях і найбільше поширення мали в X-XI ст. [2, с. 85-86].

Отже, вудила дають друге підтвердження віднесення похованого до печенізької етнічної групи, а також більш уточнену дату – X-XI ст.

Але залишається наконечник стріли, типологізований А. О. Добролюбським як ВХІ – це плоскі зрізні у вигляді витягнутої лопаточки з короткими верхніми ударними гранями, що сходяться під тупим кутом. До монгольського вторгнення, такі наконечники у Східній Європі були невідомі. Вони з'явилися з походом хана Бату в першій половині XIII століття та досить швидко розповсюдились по території завоювань Монгольської імперії. Велика їх кількість знайдена і у слов'янських містах, зруйнованих монголами — Києві, Плеснеську, Ізяславлю та інших [9, с. 75].

За думкою автора цей наконечник дійсно дуже схожий на тип ВХІ і може датувати поховання всупереч даті, що дають вудила. Також, слід зупинитись на кільцеподібній сережці – такий тип – І за Р. Р. Карімовою дійсно широко хронологічно та територіально розповсюджений, але у цьому випадку важливий матеріал. Саме золоті сережки такого типу відносяться, за дослідницею, до маркерів дорослого чоловіка – воїна, бо мають чітку кореляцію з елементами озброєння у поховальному інвентарі. Така ситуація фіксується саме у період влади Улусу Джучі [6, с. 28; 81]. У регіоні Північно-Західного Причорномор'я, як говорилося вище, печеніги зберігали обряди поховання з використанням певних типів матеріальної культури довгий час – з X по XIV ст. Можливо, для вудил без перегину, у конкретному регіоні, потрібно передивитись існуюче вузьке датування. Звісно, така інтерпретація дискусійна і потребує незалежних доказів, яким, наприклад, міг би стати радіовуглецевий аналіз кісток з поховання.

Таким чином, розташування поховання в Північно-Західному Причорномор'ї, де спостерігається стабільно асоційований з печенігами поховальний, створює певний соціально-історичний контекст, у якому такий елемент матеріальної культури, як вудила без перегину, що використовуються в цьому поховальному обряді, може асоціюватися з печенізькою етнічною групою та вважатися певним маркером етнічної ідентичності.

Поховання номер 3 кургану біля с. Чапайівка (зараз с. Благодатне Криворізького району Дніпропетровської області). Поховання було відкрито експедицією Дніпропетровського університету у 1990 р. та опубліковано у статті Шалобудова В. М. 1992 р. [14].

Поховання було виявлено в 1.2 м на північний захід від умовного центру кургану. При установці на кургані геодезичного знаку східна частина могили була незначно пошкоджена. На дні була встановлений так звана «гратчаста» домовина, зверху якої лежали деталі розібраної повозки та частини туші бика або вола. Небіжчиця лежала на спині, орієнтована на південний захід. Поряд з її правим стегном стояла дерев'яна чаша напівсферичної форми з плоским дном. Паралельно з лівим передпліччям була покладена пара дерев'яних піхв, в меншому з яких знаходився залізний ніж, більші ж були пусті. Біля правої скроневої кістки виявлена мідна посріблена сережка та дерев'яні деталі головного убору. На рівні лівого плеча знаходився самшитовий гребінь.

Вивчення В. М. Шалобудовим «гратчастої» домовини дозволило йому встановити, що вона є кузовом двоколісної повозки або так званої арби від якої також зберіглись ступиця колеса та деталі кріплення [14, с. 115]. Судячи з усього, друге колесо було знищено при встановленні геодезичного знаку. Дослідник, аналізуючи породу дерева та способи кріплення деталей приходить до висновку, що повозка використовувалась по призначенню якийсь час, а не була створена спеціально для поховального обряду [14, с. 114-118].

Те що, описані домовини, насправді представляють собою повозки – «арби» або їх замітники, вчені виявили досить давно та, визначивши регіон розповсюдження такого типу поховального інвентарю, співвіднесли його з відомими кочівлями половців, дійшовши таким чином до висновку, що цей елемент матеріальної культури маркує половецьку етнічну групу [1, с. 27-28].

Цей висновок підтверджується відомостями письмових джерел про двоколісні повозки – вони зображені на декількох мініатюрах Радзивілівського літопису, на яких зображені половці [15].

При цьому, тип поховання можна визначити як АІ за Г. О. Федоровим-Давидовим, а датує поховання, за В. М. Шалобудовим, дерев'яний двочастний гребінь, аналогії котрому зустрічаються у похованнях XIII-XIV ст. – періоду Улусу Джучі.

Отже, виходячи з соціально-історичного контексту зафіксованого археологічними та письмовими джерелами використання половцями двоколісних повозок, можна стверджувати, що присутність їх у похованні може маркувати носіїв половецької етнічної групи.

Описані тут поховання та згадані вище предмети поховального інвентарю являють собою приклади, коли певний елемент матеріальної культури дійсно застосовувався як маркер етнічної ідентичності. Водночас, встановлення можливих трансформацій цієї ідентичності за допомогою тих самих артефактів не можна вважати настільки ж наочним та доведеним фактом.

Так, зокрема, навряд чи можливо однозначно стверджувати, що певний елемент – наприклад вудила без перегину, використовувався в однаковому етнічному та соціально-історичному контексті в регіоні з дуже непевними етнічними кордонами та мозаїчним етнічним складом протягом сотень років. Це стосується і використання арби в поховальному обряді - такий тип матеріальної культури є далеко не в кожному похованні, котре асоціюється з половцями. Отже, чи було використання арби маркером більш високого, порівняно з іншими, соціального статусу, чи відіграло іншу роль? Якою може бути тут роль хронологічного чинника. Наприклад, чи міг цей атрибут у певний період (наприклад, до монгольського вторгнення) асоціюватися з певними практиками, у в інший час – з іншими? Наразі на всі ці питання залишаються дискусійними, тому звернення уваги до складної та цікавої проблеми етнічної виразності окремих елементів матеріальної культури середньовікових кочовиків є актуальним для сучасної української археології.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Болдин Я. А. О решётчатых гробовищах в погребениях поздних кочевников юга Украины. *Открытия молодых археологов Украины*. 1976. Ч.2. С. 26-28.
2. Гарустович Г. Н., Иванов В. А. Огузы и печенеги в евразийских степях. У., 2001. 212 с.
3. Гудкова А. В., Добролюбский А. О., Тощев Г. Н., Фокеев М. М. Отчет о работе Измаильской Новостроечной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1979 году. ОГИМ : Науковий архів ОАМ НАН України.
4. Добролюбский А. О. Погребение кочевника у с. Плавни. Древности Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1981. С. 131-135.
5. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья: Наукова думка. Киев, 1986. 140 с.
6. Каримова Р. Р. Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация). *Археология евразийских степей*. 2013. Выпуск 16. С. 1 – 212.
7. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX-XIII вв. Л., 1973. 111 с.
8. Кригер В. А. Кочевники южного Приуралья и Заволжья в средние века (X-XIV вв.). М, 1985.
9. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. 1966. Вып. Е1 - 36. С. 1-184.
10. Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы. *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья*. М.: Наука, 1981. С. 213-223.
11. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Труды Волго-Донской экспедиции*. 1958. Том I. С. 151-226.
12. Фёдоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. 274 с.
13. Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. 387 с.
14. Шалобудов В.Н. Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка. *Проблемы археологии Поднепровья*. 1992. С. 113-119.
15. Радзивіллівський літопис. Факсиміле пам'ятки. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014255> (Дата звернення: 24.10.2024).
16. Jones S. The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present: Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge, 1997. 180 p.

Y. M. CHENTSOV, PhD student

e-mail: yarik.chentsov1@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7532-3786>

Odesa I. I. Mechnikov National University

Vsevoloda Zmiiienka St, 2, Odesa, 65082, Ukraine

ON THE QUESTION OF ETHNIC EXPRESSIVENESS OF THE MATERIAL CULTURE OF THE NOMADS OF THE ULUG ULUS

Purpose. To determine how well-founded is the tradition of interpreting certain types of material culture as indicators of the ethnic identity of the nomads of the Ulug Ulus of the mid-thirteenth to fourteenth centuries on the example of a rod without a kink for the Pechenegs and a two-

wheeled cart or harp for the Cumans from two burial mounds in the modern territory of the Ukrainian Steppe, namely burial mound 1 of mound 8 near the village of Plavni, Odesa region, and burial mound 3 near the village of Blahodatne, Dnipro region.

Methods. The study used general scientific and special historical methods, in particular, historical and comparative, historical and genetic, methods of analysis, synthesis and classification.

Scientific novelty. The issue of determining ethnic identity based on archaeological data is quite complex and poorly studied in Ukrainian historiography, especially when it comes to a period or ethnic group for which there are almost no written sources. Therefore, the study of this issue in relation to the nomads of the Ulug Ulus, who themselves have rarely attracted the attention of modern Ukrainian researchers, will help fill in the 'white spots' in Ukrainian archaeological science and draw attention to this complex and interesting problem.

Conclusions. As a result of the analysis of two selected mound burials of the mid-13th - 14th centuries, the time of the Ulug Ulus' domination of the Ukrainian steppe, two types of material culture were described - a rod without a kink and a two-wheeled cart or arba, which can mark two large ethnic groups of nomads - Pechenegs and Cumans, respectively. Based on the analysis of the socio-historical context of these types of material culture, it can be shown that these two artefacts can in fact be used as markers of the ethnic identity of the mentioned nomadic ethnic groups. At the same time, the question of how stable the nomads' attitude to these types was over time and in what other contexts, besides ethnicity, they can serve as identity markers, remains open and requires expanding the source base for further understanding.

Keywords. *Ulug ulus, identity, ethnic group, mid-13th - 14th centuries, non-curb bit, arba.*

References

1. Boldin Y.A. About lattice coffins in the burials of the late nomads of the south of Ukraine. *Discoveries of young archaeologists of Ukraine*. 1976. Ch.2. Pp. 26-28. (in Russian)
2. Garustovich G. N., Ivanov V. A. Oguzes and Pechenegs in the Eurasian steppes. У., 2001. 212 p. (in Russian)
3. Gudkova A. V., Dobrolyubsky A. O., Toshev G. N., Fokeev M. M. Report on the work of the Izmail Novostroichnaya Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1979. OHIM : Scientific archives of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine. (in Russian)
4. Dobrolyubsky A. O. Burial of a nomad near Plavni village. *Antiquities of the North-West Black Sea region*. Kiev, 1981. Pp. 131-135. (in Russian)
5. Dobrolyubsky A. O. Nomads of the North-West Black Sea region in the Middle Ages: *Naukova Dumka*. Kiev, 1986. 140 p. (in Russian)
6. Karimova R. R. Elements of decoration and accessories of the costume of the nomads of the Golden Horde (typology and socio-cultural interpretation). *Archaeology of the Eurasian steppes*. 2013. Issue 16. Pp. 1 - 212. (in Russian)
7. Kirpichnikov A. N. Equip the rider and riding horse in Russia in the IX-XIII centuries. Л., 1973. 111 p. (in Russian)
8. Krieger V.A. Nomads of the Southern Urals and Volga region in the Middle Ages (X-XIV centuries). М., 1985. (in Russian)
9. Medvedev A. F. Manual throwing weapons (bow and arrow, self-shooter) of the VIII-XIV centuries. *Archaeology of the USSR. Vault of archaeological sources*. 1966. Vyp. EI - 36. C. 1-184. (in Russian)
10. Pletneva S. A. Badjanaks, Torks, Polovtsians. *Archaeology of the USSR. Steppes of Eurasia in the Middle Ages*. М.: Nauka, 1981. Pp. 213-223. (in Russian)
11. Pletneva S. A. Pechenegs, Torks and Polovtsians in the South Russian steppes. 1958. Volume I. Pp. 151-226. (in Russian)
12. Fedorov-Davydov G. A. Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde Khans. Moscow, 1966. 274 p. (in Russian)

13. Cherkas B. V. Western possessions of the Dzhuchi Ulus: political history, territorial and administrative structure, economy, cities (XIII-XIV centuries). Kyiv, 2014. 387 p. (in Ukrainian)
14. Shalobudov V. N. A cart from a nomadic burial near the village of Chapaivka. *Problems of archaeology of Podneprovya*. 1992. Pp. 113-119. (in Russian)
15. Radziwill Chronicle. Facsimile of the monument. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014255> (Accessed 24.10.2024). (in Ukrainian)
16. Jones S. The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present: Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge, 1997. 180 p.

Текст надійшов до редакції 02.10.2024. / The text was received by the editors 02.10.2024.

Текст затверджено до друку 16.11.2024. / The text is recommended for printing 16.11.2024.